

ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

Крюкова М.А., Єлховський І.В.

**СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА
НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК**

(в допомогу до самостійної роботи для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра
факультету психології, політології та соціології)

Одеса
Фенікс
2021

Рекомендовано навчально-методичною радою
Національного університету «Одеська юридична академія»
протокол від. 04.12. 2020 № 2

Рецензенти:

Кононенко О.І. – доктор психологічних наук, професор, заступник декана факультету психології та соціальної роботи Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова;

Бабчук О.Г. - кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри сімейної та спеціальної педагогіки та психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського.

Крюкова М.А., Єлховський І.В. Судово-психологічна експертиза (в допомогу до самостійної роботи для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра факультету психології, політології та соціології) / М.А. Крюкова – Одеса: Фенікс, 2021. – 61 с.

Навчально-методичний посібник з курсу Судово-психологічної експертизи розроблено відповідно до навчального плану і складається з навчальної програми курсу, методичних рекомендацій із проведення практичних занять, підготовки до заліку, завдань для самостійної роботи, списку рекомендованої літератури. Вивчення дисципліни «Судово-психологічна експертиза» допоможе здобувачам вищої освіти у розв'язанні низки завдань фундаментальної професійної підготовки фахівців вищої кваліфікації, зокрема: опанування системою знань та практичних вмінь з предмету, формами, методами і засобами актуалізації отриманих знань, закономірностями їхнього професійного застосування.

Матеріали призначені для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра факультету психології, політології та соціології Національного університету «Одеська юридична академія», які навчаються за спеціальністю «психологія».

УДК 159.91.96

ЗМІСТ

Опис навчальної дисципліни	4
Заплановані результати навчання	5
Структура навчальної дисципліни	7
Програма навчальної дисципліни	8
Теми практичних занять	10
Завдання для самостійної роботи	37
Тестові завдання.....	38
Питання до заліку.....	52
Форми підсумкового контролю успішності студентів	54
Критерії оцінювання	55
Шкала за ECTS	56
Література.....	57

ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Психологічна експертиза в різних галузях психології спрямована на забезпечення майбутніх психологів теоретичними знаннями та практичними вміннями з основ організації та проведення експертних досліджень та розвиток здатності застосовувати на практиці психодіагностичний інструментарій, використовуючи здобутки сучасної психологічної науки.

Психологічна експертиза в різних галузях психології формулює основні поняття, якими користуються фахівці у цій галузі: "особистість експерта", "експертний висновок", "висновок спеціаліста", "психологічна характеристика", "психодіагностичне обстеження", що визначає науковість цих понять і стежить за об'єктивністю, науковою базою досліджень у галузі експертної діяльності психолога.

Навчальна дисципліна «Судово-психологічна експертиза»:

а) базується на вивченні здобувачами вищої освіти психології та різних галузей психології, інтегрується з цими дисциплінами;

б) надає можливість здобувачам вищої освіти не тільки оволодіти системою психологічних знань, а й забезпечує формування на цій основі професійно-психологічних вмінь, що є одним з важливих елементів у професійній підготовці та майбутній діяльності психолога;

в) розкриває нові можливості професійної діяльності психолога, формує нове бачення психологічних проблем людини у специфічних умовах;

г) сприяє осмисленню соціальної поведінки людини.

Методичний посібник розкриває обсяги знань, які повинні опанувати здобувачі вищої освіти відповідно до вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики, зміст навчального матеріалу дисципліни «Судово-психологічна експертиза», необхідне методичне забезпечення, складові та технологію оцінювання навчальних досягнень студентів.

Серед основних дидактичних одиниць навчального курсу наступні: особистість, індивідуальні особливості; методологія; методи дослідження; поведінка; базові категорії психології; форма активності організму; психічні процеси; психічні стани; когнітивна; емоційно-вольова сфера.

Міждисциплінарні зв'язки з загальною, диференціальною, віковою, соціальною психологією, біологією, психофізіологією тощо.

ЗАПЛАНОВАНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАВЧАННЯ

Мета вивчення дисципліни — спеціальна підготовка студентів до професійної та наукової діяльності, формування інтересу та готовності до самостійного пізнання проблем компетенції психологічної експертизи у різних галузях психології, можливостях її проведення по кримінальних справах різних категорій шляхом опанування засад методології сучасної загальної, вікової та диференціальної психології, які складають підґрунтя щодо вивчення психологічної експертизи як науки..

До завдань курсу *«Судово-психологічна експертиза»* належать:

- розширення світоглядного і професійного горизонту в результаті ознайомлення з розвитком СПЕ як науки;
- формування уявлення про психічну активність людини як засіб відображення навколишнього світу; аналіз закономірностей функціонування психіки;
- ознайомлення з етапами розвитку психіки в онтогенезі та їх взаємозв'язком;
- пізнання закономірностей використання методів дослідження психіки;
- формування уявлення про актуальні проблеми СПЕ;
- набуття здобувачами навичок пояснення і використання в практичній діяльності психолога-експерта закономірностей розвитку психіки, функціонування психічних станів та прояву психічних властивостей.

Після вивчення курсу *«Судово-психологічна експертиза»* здобувач повинен знати:

- теоретико-методологічні засади та принципи загальної, вікової та диференціальної психології;
- категорійно-понятійний апарат науки;
- предмет, основні категорії, принципи та методи СПЕ;
- зв'язок СПЕ з іншими науками;
- історію розвитку СПЕ як науки та її місце в системі психологічних знань;
- визначення понять «експертний висновок», «висновок спеціаліста»;
- закономірності використання методів дослідження

психіки;

- мати уяву про актуальні проблеми СПЕ та сучасні дослідження особливостей психічної діяльності;

Після вивчення курсу «Судово-психологічна експертиза» здобувач повинен вміти:

- оперувати понятійно-категоріальним апаратом СПЕ;
- використовувати методи СПЕ у практичній діяльності;
- орієнтуватися у різноманітних теоріях, критично аналізувати різні підходи до основних наукових категорій, враховувати отримані знання в практичній діяльності;
- проводити експертизу та оформлювати експертний висновок.

Методи проведення занять: лекції, фронтальне опитування; наукова доповідь, реферати, усне повідомлення, індивідуальне опитування; розв'язання ситуаційних завдань, практичних завдань. Форма контролю: залік.

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

№ те ми	Види занять	Лекційн і заняття (год.)	Практи чні заняття (год.)	Самос тійна робота (год.)
	Тема			
1.	Предмет, завдання і методи психологічної експертизи	2	2	4
2.	Гуманістична експертиза освіти та професійної діяльності.	2	4	4
3.	Судово-психологічна експертиза як особлива процесуальна дія. Види та основні компетенції СПЕ	4	4	4
4.	Права та обов'язки експерта. Особливості написання експертного висновку	4	4	4
5.	Судово-психологічна експертиза потерпілих по справах про зґвалтування	2	2	4
6.	Судово-психологічна експертиза достовірності показань свідків	4	4	4
7.	Консультативна діяльність психолога-експерта	2	4	2
	Всього	20	24	26

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Предмет, завдання і методи психологічної експертизи

Предмет, завдання і методи психологічної експертизи. Історія розвитку експертної діяльності: від античності до 21 століття. Вітчизняний та зарубіжний досвід проведення психологічних експертиз

Об'єкт психологічної експертизи. Предмет психологічної експертизи.

Теоретична та практичні завдання психологічної експертизи. Особливості особистості психолога-експерта.

Тема 2. Гуманістична експертиза освіти та професійної діяльності.

Предмет, завдання і методи гуманістичної експертизи. Експертиза освітніх програм. Основні критерії експертизи освітніх програм. Критерії експертної діяльності.

Експертиза закладу освіти. Безпека освітнього простору.

Тема 3. Судово-психологічна експертиза як особлива процесуальна дія. Види та основні компетенції СПЕ.

Судово-психологічна експертиза як особлива процесуальна дія. Вплив розвитку експериментальної і диференціальної психології на судово-психологічну практику. Участь У.Штерна, Е Клапареда, К.Марбе у проведенні судово-психологічних експертиз.

Основні ознаки судово-психологічної експертизи. Предмет, ціль задачі, функції судово-психологічної експертизи. Основні компетенції судово-психологічних експертиз.

Тема 4. Права та обов'язки експерта. Особливості написання експертного висновку.

Вимоги до особистості психолога-експерта.

Приводи відмови психолога від проведення експертизи.
Основні права та обов'язки психолога-експерта.

Особливості складання акту експертизи. Характеристика вступної, дослідницької частини та заключення.

Умови призначення повторної експертизи.

Тема 5. Судово-психологічна експертиза потерпілих по справах про зґвалтування.

Особливості поведінки потерпілих. Визначення безпорадного стану потерпілої, його основні критерії.

Малолітній вік потерпілих як фактор усвідомлення дій, що скоюються з ними. Дослідження індивідуально-психологічних особливостей та їх вплив на поведінку у дорослих потерпілих.

Дослідження глибини емоційних реакцій потерпілих.

Загальний план експертного дослідження потерпілих по справах про зґвалтування. Поняття „провокуючої жертви”.

Тема 6. Судово-психологічна експертиза достовірності показань свідків.

Характеристика умов, від яких залежить достовірність показань свідків. Два основних типи задач судово-психологічної експертизи цього виду: встановлення здібності правильно сприймати окремі факти або зовнішній бік фактів (в межах чуттєвого відображення дійсності) та встановлення здібності правильно сприймати внутрішній зміст подій або дій (тобто розуміти їх).

Особливості сприймання дорослого та дитини. Розвиток процесів сприймання та затримка у психічному розвитку.

Залежність показань від властивостей пам'яті. Здібність до впізнавання. Ейдетична пам'ять.

Тема 7. Консультативна діяльність психолога-експерта.

Формулювання версій про особистість вірогідного злочинця. Неоднозначність кримінально-психологічних ознак. Статистично достовірні ознаки різних категорій злочинців.

Ознаки серійних вбивств, диференціація особистісних проявів багатоепізодного злочинця.

Психологічна характеристика місця споєння злочину, місця „старту” та початку висліджування жертви. Аутопсія трупу як джерело

психологічної інформації. Участь експерта у складанні оперативно-розшукового психологічного портрету.

ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Предмет, завдання і методи психологічної експертизи

1. Предмет, завдання і методи психологічної експертизи.
2. Історія розвитку експертної діяльності: від античності до 21 століття.
3. Вітчизняний та зарубіжний досвід проведення психологічних експертиз
4. Об'єкт психологічної експертизи. Предмет психологічної експертизи.
5. Теоретична та практичні завдання психологічної експертизи. Особливості особистості психолога-експерта.

Література

Основна: 1,3,5

Допоміжна: 12,15,16,18

Тема 2. Гуманістична експертиза освіти та професійної діяльності.

1. Предмет, завдання і методи гуманістичної експертизи.
2. Експертиза освітніх програм.
3. Основні критерії експертизи освітніх програм.
4. Критерії експертної діяльності.
5. Експертиза закладу освіти. Безпека освітнього простору.

Література

Основна: 2,4, 7

Допоміжна: 11,23,26

Тема 3. Судово-психологічна експертиза як особлива процесуальна дія. Види та основні компетенції СПЕ.

1. Судово-психологічна експертиза як особлива процесуальна дія. Вплив розвитку експериментальної і диференціальної психології на судово-психологічну практику.

2. Участь У.Штерна, Е Клапареда, К.Марбе у проведенні судово-психологічних експертиз.

3. Основні ознаки судово-психологічної експертизи. Предмет, цілі задачі, функції судово-психологічної експертизи.

4. Основні компетенції судово-психологічних експертиз.

Література

Основна: 1,2,5

Допоміжна: 15,19,25

1. Для встановлення істини по кримінальним справам органам правосуддя необхідні докази – достовірно встановлені факти, що відносяться до справи. Вони можуть бути у показаннях свідків, речових доказах, висновках експертів та інших матеріалах.

Судова експертиза – особлива процесуальна дія, чітко регламентована законом, метою якої є отримання висновку експерта. Експертиза проводиться, коли для рішення питань, що виникають в ході розслідування злочину, виникає потреба у застосування спеціальних знань у певній галузі науки, техніки або мистецтва. Під спеціальними знаннями розуміється сукупність відомостей та навичок, які не можуть бути визнані загальновідомими та належить відносно вузькому колу фахівців, професіоналів у будь-якій галузі.

Відповідно до цього, експертиза визначається як дослідження, здійснюване експертом на підставі спеціальних знань з метою надання висновку, що слугує доказом по справі.

У юридичній практиці затвердилися такі експертизи, як медична, психіатрична, бухгалтерська тощо. При розслідуванні або судовому розгляді кримінальних справ виникає багато питань психологічного змісту. Для рішення значної частини з них достатньо фахових знань та досвіду юристів. Але, зустрічаються і такі питання, правильне та повне рішення яких потребують застосування спеціальних знань психології, тобто, проведення судово-психологічної експертизи.

2. В Європі до створення основ судово-психологічної експертизи зверталися такі відомі психологи, як Е. Клапаред, К. Марбе, В. Штерн та ін. Їм належить і частка перших досвідів проведення судово-психологічних експертиз по конкретним кримінальним справам. Майже кожна судово-психологічна експертиза відображала

наполегливі спроби вчених наблизитися до справжнього наукового аналізу психіки свідків, потерпілих, звинувачених, пролити нове світло на деякі факти, подолати за рахунок застосування об'єктивних емпіричних даних деякі традиційні уявлення. Подібні експертизи мали не тільки практичний, але й науково-дослідницький характер.

При перших кроках судово-психологічної експертизи деякі юристи та психологи бачили її майбутнє, головним чином, в дослідження показань свідків. Захоплені цією ідеєю, вони вважали, що експерт-психолог не повинен обмежуватися встановленням тільки принципової можливості конкретної людини відчувати певні відчуття або виявленням питання про процеси формування у неї зорових, слухових та інших чуттєвих образів, уявлень пам'яті, що складають психологічну основу показань свідків. Вчені вважали, що психолог має наголошувати прикінцеве судження про достовірність показань свідків, при цьому вони забували, що це складає основну функцію органів правосуддя.

Далеко не завжди судово-психологічна експертиза могла використовувати готові знання, що вже склалися в психології. Експериментальні психологічні дослідження «не встигали» за вимогами юридичної практики. Це стимулювало розробку низки проблем, які відносилися до психології сприйняття, пам'яті, мислення, емоцій. Таким чином, розвиток практики судово-психологічної експертизи певним чином сприяв розвитку деяких галузей психології.

Прикладом можуть слугувати дослідження В. Штерна в диференціальній психології, що відкрили низку цікавих явищ.

Однак, помилковість методологічних поглядів В. Штерна відобразилася на принципах його підходу до судово-психологічної експертизи показань свідків. Досліджуючи відмінності у проявах окремих психічних функцій людей в лабораторних умовах, В. Штерн намагався в подальшому шляхом механічного переносу використовувати отримані результати для перевірки достовірності показань.

В. Штерн вважав, що функція слідчого має обмежуватися збором доказів, оцінка ж їх має бути передана психологу та спиратися виключно на дані лабораторних досліджень та знання механізмів і закономірностей психічних функцій.

Ідеї В. Штерна особливо імпонували певній частині юристів у зв'язку з існуючою глибоко помилковою традицією розподілу доказів на суб'єктивні (до яких відносяться показання свідків) та об'єктивні (речові). Засобом подолання розриву між об'єктивними та

суб'єктивними доказами виявилася судово-психологічна експертиза, яка володіла би правом оцінки достовірності та надійності показань свідків.

3. Предметом судово-психологічної експертизи є психічні процеси, стани, властивості особистості, її непатологічні психічні аномалії, які мають значення для встановлення істини в судочинстві. Основний методологічний принцип судово-психологічної експертизи – системний підхід до досліджуваного об'єкта. У поняття системи необхідно включати суб'єкт злочину, об'єкт злочину, можливих свідків. Слід розглядати їх взаємозв'язки та взаємодії у процесі діяльності і спілкування в контексті конкретної ситуації (своєрідного хронотопу – певного простору і часу), враховувати дозлочинні особливості життєвого шляху підекспертних осіб, умови їх виховання і психічного розвитку і т. д.

У психології відома формула про детермінації психіки особистості зовнішніми причинами, які опосередковуються внутрішніми умовами, тому експертним дослідженням кожен раз неминуче охоплюються як зовнішні, так і внутрішні фактори детермінації.

Розглядаючи і оцінюючи психічні механізми, властиві даній особистості, не можна не враховувати характер і особливості тієї ситуації, в якій ця особа перебувала і діяла. І навпаки, психологічна оцінка кримінальної ситуації неможлива без урахування того, як вона впливала саме на дану особистість.

Інакше кажучи, об'єктом судово-психологічного дослідження виступають і особистість, і ситуація у взаємодії один з одним.

Об'єкт і предмет судово-психологічної експертизи близькі до об'єкта і предмета судово-психіатричної і комплексної судової психолого-психіатричної експертиз. Справа в тому, що психічні особливості людини можна об'єднати у дві великі групи: особливості, що мають патологічну природу, і особливості, що не виходять за межі психічної норми. До першої групи слід віднести, наприклад, такі явища, як галюцинації всіх видів (зорові, слухові тощо) і псевдогалюцинації, порушення сприйняття, численні форми патології розлади пам'яті та мислення. Їх виникнення обумовлено наявністю у людини психічних захворювань або соматогенними факторами, як це іноді буває при запальних процесах і інфекціях.

4. До компетенції судово-психологічної експертизи не входять: – питання, пов'язані з компетенцією судово-психіатричної експертизи (осудність, дієздатність і т. д.);

– питання правового характеру (винуватість або невинуватість звинуваченого, форма і ступінь провини, достовірність показань тощо);
– питання, які на даному етапі розвитку психології не можуть бути розкриті.

До компетенції судово-психологічної експертизи у кримінальному процесі слід віднести:

1) встановлення здатності неповнолітніх обвинувачених, які мають ознаки, не пов'язані з психічними захворюваннями відставання в психічному розвитку, повністю усвідомлювати значення своїх дій, і визначення того, якою мірою ці неповнолітні здатні керувати своїми діями;

2) встановлення здатності психічно здорових свідків і потерпілих (з урахуванням їх індивідуально-психологічних і вікових особливостей, рівня психічного розвитку) правильно сприймати обставини, що мають значення для справи і давати про них правильні показання;

3) діагностика наявності або відсутності у суб'єкта в момент здійснення злочину фізіологічного афекту та інших непатологічних емоційних станів, здатних істотно впливати на свідомість і діяльність людини;

4) встановлення здатності психічно здорових потерпілих по справах про зґвалтування (в першу чергу, неповнолітніх) розуміти характер і значення вчинених з ними дій і чинити опір;

5) встановлення можливості виникнення у людини в конкретних умовах психічних станів (розгубленості, втрати орієнтування і т. д.) та експертна оцінка їх впливу на якість виконання професійних функцій в авіації, на залізничному та автомобільному транспорті, в роботі операторів автоматизованих систем тощо;

6) діагностика індивідуально-психологічних особливостей (наприклад, підвищеної навіюваності, схильності до фантазування, імпульсивності, наслідування, ригідності тощо), здатних суттєво впливати на поведінку суб'єкта;

7) встановлення провідних, стійких мотивів (у психологічному значенні цього поняття) поведінки людини і мотивації конкретних вчинків як важливих психологічних обставин, що характеризують особу;

8) встановлення наявності чи відсутності у померлого в період, що передував смерті, психічного стану, який провокує до самогубства, і причин виникнення цього стану.

До компетенції судово-психологічної експертизи в цивільному судочинстві слід віднести:

1) встановлення ступеня розуміння підекспертною особою утримання укладених нею угод, її здатності приймати досить обґрунтовані рішення;

2) виявлення у дієздатного суб'єкта непатологічних психічних аномалій, які перешкоджають адекватному відображенню дійсності;

3) встановлення психологічної сумісності дітей з батьками, усиновителями, опікунами;

4) встановлення психологічної сумісності подружжя;

5) встановлення здібностей свідків правильно сприймати і аналізувати події, що мають значення для справи і давати про них правильні показання.

Тема 4. Права та обов'язки експерта. Особливості написання експертного висновку.

1. Вимоги до особистості психолога-експерта.

2. Приводи відмови психолога від проведення експертизи. Основні права та обов'язки психолога-експерта.

3. Особливості складання акту експертизи. Характеристика вступної, дослідницької частини та заключення.

4. Умови призначення повторної експертизи.

Література

Основна: 1,4,5

Допоміжна: 6,9,25,24

Судово-психологічна експертиза проводиться на підставі постанови (ухвали) органів суду і слідства. Як вже говорилося вище, судова експертиза проводиться лише у тих випадках, коли для встановлення певних обставин (фактів) необхідні спеціальні психологічні знання. Спеціальними є знання, що виходять за межі загальноосвітньої підготовки та життєвого досвіду, ними володіє більш чи менш вузьке коло осіб.

Судовими експертами можуть бути особи, що володіють необхідними знаннями для дачі висновку з досліджуваних питань. Фахівці державних спеціалізованих установ і відомчих служб, що проводять судові експертизи, повинні мати вищу освіту, пройти відповідну підготовку та атестацію як судових експертів певної спеціальності.

Експерт-психолог зобов'язаний:

- прийняти до виконання доручену йому експертизу; провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок;

- повідомити в письмовому вигляді особу або орган, які призначили експертизу, про неможливість її проведення, якщо поставлене питання виходить за межі компетенції експерта (спеціаліста) або якщо надані йому матеріали недостатні для вирішення поставленого питання, а необхідні додаткові матеріали не були отримані;

- з'явитися на вимогу особи або органу, які призначили експертизу, для допиту з приводу проведеної експертизи або повідомити про неможливість її проведення;

- заявити самовідвід за наявності передбачених законом обставин;

- з дозволу особи або органу, які призначили експертизу, проводити дослідження в присутності підозрюваного, обвинуваченого, підсудного чи сторін у кримінальних, цивільних та арбітражних справах.

Експерт має право:

- знайомитися з матеріалами справи, які стосуються експертизи;

- запитувати клопотання про надання додаткових та нових матеріалів, необхідних для вирішення поставлених питань;

- з дозволу особи або органу, які призначили експертизу, бути присутнім при проведенні слідчих і судових дій, заявляти клопотання, що стосуються проведення експертизи, та задавати відповідні запитання особам, яких допитують;

- вказувати у висновку експертизи на факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання;

- у разі незгоди з іншими членами експертної комісії складати окремі висновки експертизи;

- викладати письмово відповіді на питання, які ставляться перед ним під час допиту;

- оскаржувати в установленому порядку дії та рішення особи або органу, які призначили експертизу, що порушують права експерта або порядок проведення експертизи.

Експерт складає висновок експертизи від свого імені і несе за нього особисту відповідальність.

Психологічне дослідження в рамках судово-психологічної експертизи складається з наступних етапів:

1. З'ясування експертом предмета судово-психологічної експертизи, який визначається питаннями слідчого або суду, за необхідності уточнюється за клопотанням експерта.

2. Визначення конкретного предмета експертного дослідження, тобто завдань дослідницького характеру.

3. Відбір методів дослідження у відповідності із завданнями.

4. Проведення дослідження:

а) психологічний аналіз матеріалів кримінальної справи;

б) спостереження за випробуванним в природних і штучних умовах (під час допиту в суді тощо);

в) бесіда з випробуваним, в ході якої вирішуються завдання біографічного дослідження і ретроспективного аналізу подій злочину;

г) застосування інструментальних методів дослідження індивідуально-психологічних особливостей суб'єкта (тобто методів експериментальної психології, опитувальників, тестів та інших).

5. Ретроспективний аналіз поведінки суб'єкта в досліджуваній ситуації.

6. Обробка отриманої сукупності даних та їх теоретичний аналіз (інтерпретація).

7. Робота зі спеціальною літературою (в тих випадках, коли це необхідно).

8. Складання розгорнутого висновку судово-психологічної експертизи за існуючою формою, в якому стисло формулюються висновки експертного дослідження, тобто відповіді на поставлені перед експертом питання.

Висновок експерта – це результат діяльності експерта на проведення експертизи, являє собою складений відповідно до вимог закону документ, в якому викладаються фактичні дані, отримані у процесі дослідження, подаються наукові відомості з досліджуваних питань і формулюються висновки експерта. Висновок експерта поряд з іншими фактичними даними є доказом.

Висновок експерта складається з трьох частин – вступної, дослідницької та висновків. Іноді виділяється четверта частина (або розділ) – синтезуюча.

У вступній частині зазначаються номер і найменування справи, по якій призначено експертизу, короткий виклад обставин, що зумовили призначення експертизи (фактична підстава), відомості про орган, що призначив експертизу, правову підставу проведення експертизи (постанова або ухвала, коли і ким підготовлено), дата надходження матеріалів на експертизу і дата підписання висновку,

відомості про експерта або експертів – прізвище, ім'я, по батькові, освіта, спеціальність, учений ступінь і звання, посада і питання, поставлені на вирішення експерта.

Питання, що дозволяються експертом з власної ініціативи, зазвичай теж наводяться у вступній частині висновку.

Якщо експертом заявлялися клопотання про надання додаткових матеріалів, то це також зазначається у вступній частині із зазначенням дати направлення клопотання.

У дослідницькій частині висновку викладаються процес експертного дослідження та його результати і дається наукове пояснення встановлених фактів. Тут же описуються всі використані методи дослідження, додаються протоколи їх проведення. Висновок повинен бути написаний зрозумілою мовою, терміни повинні бути роз'яснені.

У синтезуючій частині (розділі), якщо вона виділяється, даються загальна сумарна оцінка результатів проведеного дослідження і обґрунтування висновків, до яких дійшов експерт (експерти).

Висновки являють собою відповіді на поставлені перед експертом питання. На кожне з цих питань має бути дано відповідь по суті або вказано на неможливість його вирішення.

У логічному аспекті висновок – це висновок експерта, зроблений за результатами проведених досліджень на основі виявлених або наданих йому даних про досліджувану особистість. Найбільш поширено розподіл логічних форм висновків експерта: на позитивні і негативні; категоричні та ймовірні; про можливості і дійсності; однозначні й альтернативні; на умовні та безумовні.

Негативний висновок констатує відсутність встановлюваного факту, події, властивості; позитивний висновок – наявність.

Ці форми висновків найчастіше і використовують експерти-психологи.

Тема 5. Судово-психологічна експертиза потерпілих по справах про зґвалтування.

1. Особливості поведінки потерпілих. Визначення безпорадного стану потерпілої, його основні критерії.

2. Малолітній вік потерпілих як фактор усвідомлення дій, що скоюються з ними.

3. Дослідження індивідуально-психологічних особливостей та їх вплив на поведінку у дорослих потерпілих.

4. Дослідження глибини емоційних реакцій потерпілих.

5. Загальний план експертного дослідження потерпілих по справах про зґвалтування. Поняття „провокуючої жертви”.

Література

Основна: 2, 4, 5, 8

Допоміжна: 2, 4, 14, 26

Права і свободи людини і громадянина охороняються державою.

До злочинів проти особистості відносяться злочини проти статевої недоторканності і статевої свободи особистості. Статеві злочини являють собою умисні дії проти охоронюваних кримінальним законом статевої недоторканності і статевої свободи, а також морального і фізичного розвитку неповнолітніх та заподіюють шкоду конкретним особистостям.

Треба відзначити, що сексуальні відносини регулюються в основному не кримінальним законом, а нормами моралі, моральності.

Кримінальне право містить кримінальні норми, такі, як заборона на вчинення протиправних діянь у сфері суспільних підвалин, суспільної моралі, моральності в сфері статевих стосунків. Видовим об'єктом по даних злочинах є сукупність суспільних відносин, що забезпечують статеву недоторканність і статеву свободу особистості. Безпосередній об'єкт - окремі сфери статевої свободи та статевої недоторканності.

Залежно від безпосереднього об'єкта статеві злочини можна поділити на дві групи:

1) посягання на статеву свободу та статеву недоторканність особи;

2) посягання на статеву недоторканність, моральне і фізичне здоров'я неповнолітніх.

Суспільна небезпека даних злочинів пояснюється тим, що ранній початок статевого життя завдає шкоди як фізичному, так і моральному розвитку неповнолітніх.

Насильницькі дії сексуального характеру по своїй суспільній небезпеці, ознаками, обтяжуючою обставинам, що впливає на кваліфікацію і покарання співвіднесені з зґвалтуванням.

З суб'єктивної сторони насильницькі дії сексуального характеру вчиняються навмисно. Винний усвідомлює, що вчиняє злочин із застосуванням насильства. Мотив цього злочину - задоволення статевої пристрасті. У деяких випадках мотивами можуть бути помста і приниження людської гідності потерпілого.

2. Під спонукою особи до дій сексуального характеру слід розуміти певний тиск на психіку потерпілих. Такий тиск здійснюється шляхом:

- шантажу, тобто загрози повідомлення ганьблять обличчя відомостей;
- загрози знищенням, пошкодженням або вилученням майна потерпілого (потерпілої);
- . - використання матеріальної чи іншої залежності.

Матеріальна залежність буде мати місце у випадках, коли потерпілий (потерпіла) перебуває на повному або частковому утриманні винного. Інша залежність може полягати в службових відносинах начальника і підлеглого педагога та учня і т. д.

Метою спонукання є вступ з потерпілим (потерпілої) в статеві зносини, гомосексуальні відносини або вчинення інших сексуальних дій.

3. Статеві зносини і інші дії сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку.

4. Розпусні дії являють собою дії сексуального характеру, здатні викликати статеве збудження у малолітніх хлопчика чи дівчинки, пробудити у них нездоровий сексуальний інтерес і тим самим порушити нормальний фізичний і психологічний розвиток дитини чи підлітка.

Розпусні дії можуть бути фізичними (оголення статевих органів малолітнього, дотик до них, оголення статевих органів винного, вчинення різних непристойних дій) або носити інтелектуальний характер (демонстрація порнографічних предметів, ведення цинічних розмов на сексуальні теми, демонстрація порнографічних фільмів і магнітофонних записів такого ж характеру).

Мотиви злочину можуть бути будь-якими: задоволення своїх статевих потреб, збудження у малолітнього збоченого інтересу до статевих відносин, підготовка малолітнього для подальшого залучення в сексуальні відносини.

Суб'єктом злочину може бути особа як чоловічої, так і жіночої статі, яка досягла 16 років.

Винний має усвідомлювати, що особа, щодо якої він здійснює розпусні дії, не досягло 14-річного віку.

5. Замахом на зґвалтування визнається застосування насильства чи погроз з метою здійснення статевого акту проти волі потерпілої (потерпілого), наприклад роздягання потерпілої (його), нанесення їй (йому) ударів і т. д.

Замах на згвалтування слід відрізнити від інших злочинних посягань, які зачіпають честь, гідність, тілесну недоторканність особи (хуліганство, заподіяння шкоди здоров'ю різної тяжкості).

Розмежування складів злочину в цих випадках потрібно проводити за спрямованістю умислу винного.

Добровільна відмова від згвалтування виключає відповідальність за замах на згвалтування. У цьому випадку відповідальність може настати лише за фактично вчинені дії, що містять склад іншого злочину, наприклад за заподіяння шкоди здоров'ю, нанесення побоїв, розпусні дії і т. д. Добровільна відмова визнається тільки у разі, коли винний об'єктивно міг завершити розпочате злочин і усвідомлював це. Вимушена відмова від згвалтування, наприклад при появі людей, здатних затримати гвалтівника, не може вважатися добровільною.

Мотиви добровільної відмови для юридичної оцінки значення не мають. Це може бути жалість до потерпілої, страх викриття і відповідальності, побоювання заразитися венеричним захворюванням і т.д.

Що стосується погрози застосування насильства, то вона може виражатися словесно або шляхом загрозливих дій, наприклад демонстрацією зброї.

Загроза може бути адресована як потерпілої, так і іншим особам. Це можуть бути близькі родичі потерпілої, інші дорогі їй особи або особи, заради спасіння яких жінка готова пожертвувати своїм статевим свободою.

Безпорадний стан потерпілої характеризується різними ознаками. Згвалтування слід визнавати вчиненим з використанням безпорадного стану потерпілої у випадках, коли вона в силу свого фізичного або психічного стану (малолітній вік, фізичні вади, розлад душевної діяльності, інший хворобливий або несвідомий стан і т.д.) не могла розуміти характеру і значення вчинюваних з нею дій або не могла чинити опору винному, і останній, вступаючи в статеві зносини, усвідомлював, що потерпіла перебуває в такому стані. В умовах безпорадного стану, через душевного розладу, сильного сп'яніння, малолітства потерпіла може не чинити опору, і зовні подія може виглядати як добровільне статеві зносини.

При оцінці обставин згвалтування потерпілої, яка перебувала в стані сп'яніння, суди повинні виходити з того, що безпорадним станом в цих випадках може бути визнана лише така ступінь сп'яніння, яка позбавляла потерпілу можливості чинити опір винному.

Для визнання зґвалтування вчиненим з використанням безпорадного стану потерпілої не має значення, чи призвів жінку в такий стан сам винний (наприклад, напоїв спиртними напоями, дав наркотики і т.д.) або вона перебувала у безпорадному стані незалежно від його дій.

Якщо в матеріалах справи про зґвалтування вбачається, що безпорадний стан потерпілої настало в результаті застосування лікарських препаратів, наркотичних засобів, то властивості і характер їх дії на організм людини можуть бути встановлені відповідним експертом, укладення якого слід враховувати при оцінці стану потерпілої поряд з іншими доказами.

У випадках, коли потерпіла страждала душевним розладом, необхідно висновок психіатричної експертизи про характер і ступінь розладу і здатності жінки розуміти соціальне значення статевих стосунків.

Для визнання зґвалтування малолітніх за ознакою використання безпорадного стану необхідно не тільки встановити вік потерпілої (недосягнення 14 років), а й визначити, чи розуміла вона фактичну сторону і соціальне значення статевих відносин між чоловіком і жінкою.

Мотивом зґвалтування найчастіше виступає прагнення задовольняти статеву потребу, але можуть бути і мотиви помсти, бажання зґаньбити жінку і т.д.

6. Зґвалтування, тобто статеві зносини із застосуванням насильства чи загрози його застосування до потерпілої чи до інших осіб з використанням безпорадного стану потерпілої являє собою злочин, спрямований проти статевої свободи жінки (чоловіки) або проти недоторканності малолітніх.

Зґвалтування має складний характер, складаний з двох дій: вчинення статевих зносин і застосування фізичного насильства чи загрози його застосування.

Особливою формою зґвалтування є використання безпорадного стану потерпілої.

Якщо суб'єкт вчинив два зґвалтування і за першим фактом мається скарга потерпілої, а по другому - немає, то відносно другого епізоду може порушуватися справа за ознакою неодноразовості в звичайному публічному порядку.

Під групою осіб розуміються два або більше осіб, які беруть участь у зґвалтуванні і діючих узгоджено щодо потерпілої.

Погроза вбивством або заподіянням тяжкої шкоди здоров'ю виражається в словах чи діях, створюють у потерпілої свідомість

можливості негайного реального застосування до неї або до інших осіб насильства, здатного завдати смерть або тяжка шкода здоров'ю. Загроза зброєю або предметами, що можуть бути використаними в якості зброї, завжди повинна розцінюватися як погроза вбивством або заподіянням тяжкої шкоди здоров'ю.

Особлива жорстокість по відношенню до потерпілої чи до інших осіб - це новий ознаку, включену до числа обставин, кваліфікуючих зґвалтування. Під особливою жорстокістю слід розуміти знущання і знущання над потерпілої, катування її в процесі зґвалтування, а також заподіяння їй тілесних ушкоджень з садистських спонукань. Особлива жорстокість щодо інших осіб може виразитися, наприклад, у зґвалтуванні матері на очах її дітей або дружини в присутності чоловіка.

Заподіяння особливою болю і страждань потерпілої чи Іншим особам має зізнаватися винним. При цьому він може бажати заподіяння мук і страждань жертві або свідомо допускати, що потерпіла або інші особи відчують фізичні або моральні страждання і потрясіння.

Зараження венеричною хворобою. В даний час є багато різних захворювань, що передаються статевим шляхом. Під венеричними захворюваннями розуміються: сифіліс, гонорея, м'який шанкр і т.д.

Зґвалтування явно неповнолітньої. Неповнолітньою визнається особа жіночої статі, яка не досягла 18-річного віку. Завідомість означає, що гвалтівник або знає, або усвідомлює, що потерпіла не досягла 18 років. Винний за зовнішнім виглядом потерпілої, з її слів, з інших обставин (шкільний одяг і т.д.) може усвідомлювати, що здійснює зґвалтування неповнолітньої потерпілої.

У випадках, коли винний обґрунтовано вважав, що потерпіла є дорослою жінкою, але фактично вона виявилася неповнолітньою, дії злочинця не можна кваліфікувати по даному пункту.

Зґвалтування, що спричинило з необережності смерть потерпілої. Смерть може настати в результаті насильства з метою зламати опір потерпілої, наприклад сильне здавлювання ший. Смерть потерпілої може бути наслідком самогубства, викликаного стресом у зв'язку з зґвалтуванням. Нарешті, смерть може наступити і при інших обставинах.

З суб'єктивного боку провина гвалтівника у смерті потерпілої повинна бути необережною. Необережна вина в даних обставинах найчастіше виражається у формі злочинної недбалості, коли особа не передбачала настання смерті потерпілої в результаті своїх дій, хоча при прояві певної уваги і передбачливості мало й могло її передбачити.

Згвалтування, що спричинило з необережності заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю потерпілої, зараження ВІЛ-інфекцією або інші тяжкі наслідки. За цією ознакою слід кваліфікувати заподіяння будь-якого виду тяжкої шкоди здоров'ю, в тому числі і небезпечного для життя в момент нанесення. При зараженні потерпілої ВІЛ-інфекцією винний повинен знати про своє інфікуванні. Під іншими тяжкими наслідками можна розуміти виникнення позаматкової вагітності в результаті згвалтування.

Згвалтування потерпілої, явно не досягла 14 років. У цьому випадку необхідно встановити, що винний знав або усвідомлював, що потерпіла є малолітньою, тобто не досягла 14 років.

Судово-психологічна експертиза (СПЕ) з даної категорії справ - одна з найпоширеніших видів експертиз. Підставою для проведення СПЕ часто виступають:

- 1) пасивна поведінка потерпілої;
- 2) неадекватне ставлення потерпілої до пригоди;
- 3) заяву потерпілої про застосування засобів психологічного тиску.

Як зазначає І.А. Кудрявцев, при постановці питань, що виносяться на експертизу, слід пам'ятати, що абстрактно поставлене запитання позбавляє експертів предметності. Питання не повинні виходити за межі компетенції психологів, і, природно, повинні виключатися питання, які потребують правової оцінки.

Питання, що виносяться на вирішення експерта, можуть бути сформульовані, наприклад, наступним чином.

1. Чи могла потерпіла за рівнем свого інтелектуального та особистісного розвитку розуміти характер і значення скоєних з нею дій?

2. Чи могла потерпіла розуміти характер скоєних з нею дій, враховуючи особливості її психічного стану? Дані питання мають важливе значення насамперед з процесуальної точки зору. Нерозуміння потерпілої характеру і значення скоєних дій дозволяє оцінювати її стан як безпорадне, а отже, впливає на правову оцінку дій винного. Якщо потерпіла здатна розуміти характер і значення скоєних з нею дій, то від цього значною мірою залежить і її здатність чинити активний опір.

3. Чи могла потерпіла чинити опір в умовах конкретної обстановки? Дане питання виноситься на вирішення експерта у випадках, коли потерпілої чи свідком є малолітня дитина. Це пояснюється насамперед тим, що інформація до моменту її відтворення зазнає значних змін. Одним людям властиво витіснення неприємних

травмуючих вражень зі сфери свідомості, причому на неусвідомленому рівні, іншим - раціоналізація матеріалу, тобто додання розумного пояснення того, що сталося, третє - схильність до фантазування, тобто тенденція доповнювати при спогаді дійсні події образами своєї уяви. Таким чином, здатність правильно відтворювати події вимагає не тільки діагностики властивостей пам'яті, а й визначення психологічних особливостей особистості, її соціальних установок, стійкості до стресу і т.д.

У процесі підготовки матеріалів, що представляються на експертизу, особливу увагу слід звернути на збір фактів з життя підекспертного особи, необхідних для виявлення його психологічних особливостей (повні відомості про умови розвитку та виховання, про характер, типових формах психологічних реакцій, інтересах).

Особливе значення мають дані про сім'ю потерпілої: відносини батьків, наявність братів і сестер, особливості побуту. Джерелами відомостей можуть виступати характеристики з місця роботи або навчання, хоча слід враховувати, що нерідко вони носять формальний характер. Потрібну інформацію можна отримати і з додаткових допитів людей, які добре знають потерпілу.

Загальний план експертного дослідження особистості потерпілої

При розслідуванні справ про сексуальне насильство нарізним каменем є оцінка стану жертви, а саме встановлення факту перебування потерпілої (потерпілого) в безпорадному стані, оскільки згвалтуванням є статеві зносини, вчинене з використанням безпорадного стану потерпілої (надалі згадуватиметься тільки про потерпілої). Законодавець вказує, що безпорадний стан припускає нездатність розуміти характер і значення дій сексуального характеру і неможливість надання опору в силу фізичного або психічного стану жертви.

Згідно Коментарям до нового КК перед СПЕ може ставитися завдання визначення психічного стану потерпілої в період вчинення відносно її сексуального насильства у випадках, коли боязкі, недосвідчені дівчата можуть не чинити опору рішучих дій гвалтівника, підкоритися його волі, перебуваючи в стані психологічного ступору. Використане тлумачем поняття «психологічний ступор» не зовсім точно: тут слід говорити про стани фрустрації (безвихідності), розгубленості або стресу, які можуть обумовлювати істотну дезорганізацію психічної діяльності (про що було докладно сказано в попередній темі). Разом з тим це не змінює важливості подібного тлумачення, оскільки в цих випадках з урахуванням висновку

психологічної експертизи стан потерпілої може бути визнано безпорадним.

Тут слід зупинитися на таких категоріях, як розуміння характеру сексуальних дій і розуміння їх значення. Розуміння характеру дій посягателя передбачає, що потерпіла в стані правильно відобразити їх змістовну сторону на основі своєї інформованості в питаннях статі (зокрема, про істоту статевих взаємин, формах їх прояву, фізіологічних аспектах сексуальних відносин, дітородінні, а також про соціально одобряемом віці вступу в сексуальні контакти).

Що стосується розуміння значення дій, то воно обумовлює їх смислове оцінку і передбачає усвідомлення:

- а) відносини своїх мотивів і цілей в ситуації, що склалася з мотивами і цілями посягателя;
- б) відносини наслідків дій посягателя з подальшими життєвими перспективами потерпілої;
- в) відносини цих дій до існуючих морально-етичним і правовим нормам.

Тема 6. Судово-психологічна експертиза достовірності показань свідків.

1. Характеристика умов, від яких залежить достовірність показань свідків.

2. Два основних типи задач судово-психологічної експертизи цього виду.

3. Особливості сприймання дорослого та дитини. Розвиток процесів сприймання та затримка у психічному розвитку.

4. Залежність показань від властивостей пам'яті. Здібність до впізнавання. Ейдетична пам'ять.

Література

Основна: 1, 3, 5, 7

Допоміжна: 2, 6, 10, 18, 22

Оцінка здатності неповнолітніх давати свідчення у справі - один з найбільш складних видів експертних досліджень.

Існує точка зору, згідно з якою необхідно піддавати психологічного обстеження кожного неповнолітнього допитуваного, а також проводити психіатричний огляд навіть якщо підліток вважається психічно здоровою.

Увага, сприйняття, пам'ять, мислення, мова неповнолітнього відрізняються не тільки кількісними, а й нерідко якісними

параметрами. З приводу здібності підлітків давати свідчення про кримінальні події висловлюються дві полярні точки зору. Згідно з однією з них неповнолітні не можуть давати правдиві свідчення до 16 років, і, отже, їх свідченнями не слід довіряти. Інші переоцінюють реальні можливості підлітків.

Точка зору про недовіру зараз піддається аргументованого сумніву. Існують три проблеми, що дозволяють сумніватися в цій здатності неповнолітніх:

- 1) схильність неповнолітніх до фантазування;
- 2) більш висока сугестивність;
- 3) схильність до конфабуляції.

В.В. Гульдман, наприклад, вважає, що неповнолітні від 12 років здатні давати стільки ж інформації при вільній розповіді, скільки і дорослі, і не схильні до зміни показань по навідним питань.

М.М. Коченов вказує, що при якісному, правильно побудованому допиті від неповнолітнього можна отримати досить докладні показання навіть про події, зміст яких йому незрозумілий, але існує певна специфіка при оцінці даних показань слідчим і судом.

М.В. Морозова дає певний якісний і порівняльний аналіз характеристик здатності неповнолітніх до дачі показань. Такі кримінальні ситуації, як вбивство, тілесні ушкодження, сексуальні правопорушення, перевищення службових повноважень, здатні правильно сприймати неповнолітні у віці від 6 до 16 років, але неповнолітні у віці до 14 років розуміють тільки зовнішню сторону, що відбувається, а від 14 років - вже і внутрішню, змістовну. Крім того, у неповнолітніх існують певні обмеження по відтворенню отриманої інформації: тимчасові і асоціативні зміщення, елементи заміщення, контамінації, але в кожному разі у підлітків з нормальним розвитком потенційна здатність давати свідчення повністю збережена.

Обмеження цієї здатності спостерігається у підлітків з якими-небудь психічними аномаліями. На цю здатність також впливають посткримінального ситуація і особистісні особливості підлітка. М.В. Морозова виділяє чотири групи чинників, сукупність яких обмежує потенційну здатність і можливість неповнолітніх до дачі свідчень у справі: вікові, особистісні, ситуаційні та дизонтогенетична. На дітей до 12 років впливають тільки ситуаційні (кримінальні) та вікові фактори, на підлітків - і особистісні, і вікові, і ситуаційні (посткримінального) чинники. На неповнолітніх з аномаліями психічного розвитку впливають дизонтогенетична чинники.

У практиці досить часто неповнолітні змінюють показання або перекручують факти, що дуже ускладнює слідство у справі, оскільки неповнолітній не несе відповідальності за дачу завідомо неправдивих показань. Неповнолітньому доводиться детально роз'яснювати необхідність дачі правдивих показань, наслідки помилкових свідчень, повторювати питання при допиті, задавати вловлюють питання, якщо він навмисне спотворює факти, щоб уникнути відповідальності або під впливом інших зацікавлених осіб. Він часто прагнути грати на публіку, бравіруючи, доводячи авторитет.

Психологи в даний час однозначно вважають, що дані психології не дозволяють визначити ступінь достовірності показань, особливо у неповнолітніх, в силу особливого сприйняття ними навколишнього світу, коли самі вони часом не можуть чітко відмежувати реальність від фантазій. Психологічні основи допиту неповнолітнього підозрюваного - це специфічні особливості, притаманні допиту цієї особи і проявляються у використанні психологічних закономірностей його особистості, процесу формування його показань, встановлення контакту з ним і впливу на нього за допомогою певної сукупності тактичних прийомів.

Тема 7. Консультативна діяльність психолога-експерта.

1. Формулювання версій про особистість вірогідного злочинця.
2. Неоднозначність кримінально-психологічних ознак.

Статистично достовірні ознаки різних категорій злочинців.

3. Ознаки серійних вбивств, диференціація особистісних проявів багатоепізодного злочинця.

4. Психологічна характеристика місця споєння злочину, місця „старту” та початку висліджування жертви. Аутопсія трупу як джерело психологічної інформації.

5. Участь експерта у складанні оперативно-розшукового психологічного портрету.

Література

Основна: 1,3,5,8

Допоміжна: 3,15,18,23,21

Актуальність дослідження даної проблематики полягає у тому, що це завдання є важливим особливо при розслідуванні злочинів з прихованою мотивацією, в умовах повної або істотної відсутності відомостей про осіб, які вчинили злочин. Значні труднощі нерідко

зустрічаються на шляху ефективної роботи по конкретних кримінальних провадженнях, у випадках відсутності необхідної інформації по винній особі, яку можна було б покласти в основу криміналістичних версій і напрямів розслідування та розшуку особи. Дефіцит інформації в слідчій діяльності може бути заповнений психологічним аналізом злочину, при якому виявлення психологічних особливостей злочинця досить часто відіграє вирішальне значення.

Кількість серійних убивств із кожним роком суттєво зростає, проте якість і результативність їх розслідування залишається на низькому рівні, оскільки їх розслідування – це складна багатоаспектна проблема, яка ускладнена відсутністю науково обґрунтованої криміналістичної методики.

Основою інформаційної бази розкриття та розслідування вказаних злочинів є місце події.

З урахуванням особливостей осіб, які вчиняють вбивства на сексуальному ґрунті (зокрема, наявністю в них психопатології), заслуговує на увагу позиція В. В. Седнева і В. А. Рябенка, які вказують на наявність зв'язку між слідами і особою, яка їх залишила. Зокрема, вони визначають чотири психолого-криміналістичних типи місця події: хаотичні, дезорганізовані, впорядковані й організовані. Обстановка місця події служить засобом вивчення поведінки осіб, які брали у ній участь.

Дані про особу, зібрані на місці події, можуть мати різний характер. Це можуть бути відомості про стан особи у відповідний період, про виявлені нею вольові риси, відомості про звички, спосіб життя, про різні психічні властивості її особистості. За допомогою вказаних та інших даних можна скласти психологічний портрет злочинця. Особа злочинця, її характер, поведінка, ознаки тощо нерідко так закодовані в ознаках події злочину, слідах і обставинах зовнішньої кримінальної ситуації, що їх дешифрування і встановлення придатних для пошуку ознак вимагає застосування спеціальних методів пізнання, серед яких перспективним є розробка методики складання психологічного портрета злочинця та її використання під час пошуку невідомого злочинця. Визначення, виявлення, фіксація та використання у практичній слідчій діяльності необхідних психологічних ознак є досить актуальним завданням новітніх напрямів криміналістики та кримінального процесу.

У кожному конкретному випадку психологічний портрет є результатом комплексного міждисциплінарного аналізу відображеної в матеріалах провадження кримінальної події.

Спрямованість аналізу даних, які отримані у ході огляду місця події, які містяться у свідченнях свідків, різних експертних висновках, дає можливість отримати відомості про особу злочинця, інформацію, що дозволяє створити імовірнісний портрет злочинця з характерними рисами його психічного та зовнішнього конституційного вигляду, професійною орієнтацією, стилем життя, захопленнями тощо. Разом з тим, незважаючи на те, що певні напрацювання в технології складання і використання психологічного портрета злочинця вже існують, вони носять несистематизований, найчастіше інтуїтивний, емпіричний характер, немає єдиного трактування самого поняття „психологічний портрет” та його структурних компонентів, не визначені можливі методи його розробки за матеріалами конкретного кримінального провадження.

Поняття „психологічний портрет” („психологічне портретування”, „психологічне профілювання”) вперше було вжите у 1974 р., коли поліція штату Монтана звернулася до ФБР за допомогою у встановленні виконавця вбивства 7-літньої дівчинки. Сам психологічний портрет вперше був складений Д. Брасселом у 1957 р. за матеріалами справи Матескі-„божевільний бомбист”. За радянських часів спроба створення психологічного портрету вперше реалізована у кримінальних справах Михасевича, який здійснив 33 вбивства, та Чикатило (53 вбивства).

Найбільш суттєвою перешкодою у розвитку даного напрямку і широкого застосування психологічного портрета у практиці розкриття злочинів є специфіка об’єкта дослідження, що носить міждисциплінарний характер і має складно опосередковану детермінацію. При цьому основна проблема розробки психологічного портрета невстановленого злочинця в тому, що основне завдання полягає в поєднанні криміналістичних ознак, які є матеріальними (об’єктивними) з психологічними ознаками особи злочинця, що є суб’єктивними та не завжди зовнішньо спостерігаються в елементах злочинної поведінки.

Феномен серійних вбивств завжди цікавив психологів, психіатрів, криміналістів тощо. Адже видається особливо цікавим те, що люди, які для оточуючих часто здаються абсолютно нормальними, здатні вчинити жорстоке, зовні нічим не мотивоване вбивство. Останнім часом спостерігається чітка тенденція до збільшення злочинів такого роду. За часів СРСР існування таких злочинів замовчувалося і терміни „серія”, „серійність”

з'явилися спочатку в США в 70–80 роках XX сторіччя. „Серійність” стосовно вбивств розуміється як вчинення тим самим злочинцем або однією злочинною групою двох і більше однотипних або однорідних вбивств на конкретній території і протягом деякого часу, які пов'язані спільним мотивом.

В основі розробки пошукового портрета злочинця лежать результати досліджень фахівців США. Пошуковий психологічний портрет тепер створюється і реалізується в цілях розшуку злочинців не тільки в Америці (там він отримав назву психологічного профілю), а й у ряді інших країн Заходу. Найбільша ефективність використання даного портрета зафіксована по злочинах проти особистості, вчинених у серійному порядку сексуальними маніяками. Будучи одним з різновидів криміналістичних уявних моделей, „профіль” („портрет”) розшукуваного злочинця являє собою систему відомостей про психологічні та інші ознаки даної особи, істотні з точки зору виявлення та ідентифікації.

Ще Ганс Гросс пропонував своєрідний алгоритм розслідування злочинів, які вчинялися злочинцями з окремої соціальної групи – особами ромської національності. Він обґрунтовано вважав, що цим особам характерний специфічний комплекс психологічних властивостей, які обумовлені унікальністю їх життєвого укладу. В основу такої методики покладена ідея про те, що в слідах злочинної діяльності відображається сукупність психологічних властивостей, яка притаманна для представників кожної конкретної соціальної групи, і як наслідок – дає можливість для наступної ідентифікації їх у результаті аналізу слідів на місці.

Для того щоб зрозуміти злочинну поведінку людини, необхідно проникнути глибоко в її психологію, тобто скласти психологічний портрет злочинця. Існує декілька видів його складання:– британський, у якому основна увага приділяється поведінці злочинця, виявленням доказам на місці злочину. Основоположник даного підходу Девід Кантер вважав, що люди зазвичай діють логічно і розумно, і за їхнім чином можна дізнатися і про інші сторони їх особистості. Схеми поведінки злочинців складаються за наявними доказами і свідченнями очевидців. Таким чином, британський метод йде від часткового до загального;

– американський підхід до складання психологічного портрета злочинця базується на статистичних даних, на підставі яких потім дається оцінка особи злочинця, місця і способу його життя. Цей підхід йде, на відміну від британського, від загального до приватного.

Доведено, що злочинці відрізняються від осіб, які вчиняють злочини, характерними психологічними особливостями, які і визначають їх злочинну діяльність. Злочинці, як правило, незадоволені становищем у суспільстві, соціально непристосовані. Вони імпульсивні, що впливає на спонтанність їх дій, необдуманих вчинків. Норми моралі і права не мають ніякого впливу на злочинців, вони або не хочуть виконувати вимоги суспільства, або не розуміють, що взагалі від них хочуть. Злочинці, як правило, не здатні встановлювати контакт з оточуючими, не можуть дивитися на ситуацію з позиції іншого, занурені в себе, замкнуті та агресивні. Різним категоріям злочинців перелічені вище психологічні риси притаманні різною мірою.

Наприклад, гвалтівникам властиві такі риси, як прагнення до домінування, придушення іншої особистості. Такі злочинці не схильні до самоаналізу, черстві. Гвалтівникам властива імпульсивність дій, відчуженість від соціуму. Вбивці також дуже імпульсивні, поведінку вибудовують із переслідуванням лише своїх інтересів. Злочинці-вбивці абсолютно не цінують життя інших психологічний портрет виглядає таким чином: середній вік, до 40 років, раніше судимий кілька разів, схильний до зловживання алкоголем, агресивний, конфліктний, інтелект нижче середнього, не впевнений у собі. Треба зазначити, що і в нашій країні, і за кордоном велику увагу приділяють питанню складання психологічного портрета злочинців. Коректно складений психологічний портрет має велике значення у провадженні при розслідуванні злочинів.

Започаткована у ФБР США процедура створення „психологічного профілю” злочинця, яка часто застосовується та сприяє активному розшуку злочинців, складає п’ять етапів:

- ретельне вивчення або аналіз природи та сутності злочину і типів осіб (типологія осіб, які вчинили діяння в минулому);
- ретельний аналіз місця події;
- поглиблене вивчення оточення, занять та захоплень жертви (жертв) і підозрюваного;
- формування можливих мотивуючих факторів усіх задіяних у розслідуванні осіб;
- описання злочинця (на підставі зовнішніх проявів поведінки його можливої психологічної сутності).

У зазначеному „психологічному профілі” спеціаліст-психолог може описати та оцінити наступні характеристики злочинця: стать, вікові рамки; наявність (відсутність) родини; рід занять та рівень освіти; реакцію на ситуацію розслідування та допиту; рівень

сексуальної зрілості, чи може вчинити знову аналогічний злочин та ін. На підставі складення пошукового портрета злочинця спеціаліст розробляє рекомендації щодо використання інформації, яка закладена у „профілі”: як встановити злочинця і як тактично правильно його допитати з урахуванням його особистих ознак. У подальшому отримана від психолога інформація використовується під час проведення обшуків за місцем проживання і роботи підозрюваного (для вилучення предметів, які свідчать про злочинну діяльність особи та ін.), допиту свідків з оточення підозрюваного та ін.

Останнім часом приділяють дедалі більшу увагу питанню складання психологічного портрета науковці та практики. Однак воно залишається не досить розробленим, оскільки в Україні є лише кілька відомих випадків психологічного портретування. Варто погодитись з І. Охріменком, що залучення до розкриття тяжких, особливо тяжких та резонансних злочинів спеціаліста психолога-аналітика (як це практикується у США, а останніми роками в Республіці Польща та Російській Федерації) вкрай необхідне, оскільки його участь у розкритті злочинів даної категорії підвищить якість досудового розслідування, сприятиме виконанню завдань кримінального судочинства.

Необхідність у розробці психологічного портрета злочинця актуальна, в першу чергу, при розслідуванні певної категорії неочевидних злочинів, а саме: вбивств на сексуальному ґрунті з ознаками садистського катування жертви; убивств з посмертними колотими і різними пораненнями; вбивств, які містять ознаки маніпуляцій злочинця з трупом жертви; безмотивних підпалів і вибухів; зґвалтувань тощо. У цьому випадку пошук ознак злочинця здійснюється найчастіше тільки виходячи зі слідів і обставин злочину. Їх психологічний аналіз у рамках методики складання психологічного портрета злочинця здатний ініціювати продуктивні версії за його ознаками, які дозволяють звужувати коло розшуку осіб, а також виявляти винного серед осіб, які потрапили в поле зору слідства.

З урахуванням цих вимог у портрет злочинця фахівці рекомендують враховувати такі дані:

- 1) загальну характеристику особи та переважну мотивацію злочинів;
- 2) індивідуальні ознаки особи – звички, схильності, навички та інші;
- 3) вік;

- 4) район місця проживання;
- 5) район місця роботи, служби, навчання;
- 6) характеристики місця ймовірного перебування;
- 7) рівень освіти та професійної кваліфікації;
- 8) рід занять;
- 9) особливості походження (батьківської сім'ї) і особистої історії життя;
- 10) сімейний стан;
- 11) наявність дітей;
- 12) ставлення до окремих видів діяльності – до служби в армії, спорту, медицини, роботи з людьми тощо;
- 13) наявність минулої судимості;
- 14) наявність психічної чи іншої патології;
- 15) антропологічні та динамічні характеристики особи (тип зовнішності, статура, пантоміміка тощо).

Концептуально психологічний портрет злочинця будується на основі теоретичного положення про особистісну детермінованість поведінки злочинця. При цьому мають місце два підходи до встановлення зв'язку між ознаками злочину та злочинця:

– статистичний підхід, який ґрунтується на існуючій статистиці сполучень ознак злочинця з ознаками криміналістичної характеристики злочину (їх сукупності), виявленої за аналогічною категорії розкритих проваджень. Він активно використовується в практиці слідчо-розшукової діяльності поліції США, Англії, Голландії та деяких інших країн.

Недолік даного підходу – відсутність змістовних суджень з приводу виведених ознак злочинця. Водночас найменш статистично імовірна певна ознака може виявитися найбільш достовірною та інформативною;

– аналітико-психологічний підхід, який націлений на дослідження суб'єктивно-особистісного змісту дій злочинця, виходячи з чого висувається аргументована версія за його ознаками. Інакше кажучи, зв'язок ознак особи з ознаками поведінки тут опосередковано їх психологічним, смисловим взаємозв'язком.

Встановлення психологічного (суб'єктивного) змісту дій злочинця дозволяє аргументовано висунути версію про ознаки особи, яка вчинила злочин. Водночас необхідно визнати, що існує ризик отримання спотворених результатів при аналізі делікту методом „психологічного портрета”. Об'єктивність висновків про ознаки особи злочинця у психологічному портреті забезпечується рядом загальних правил аналізу матеріалів кримінального провадження:

1. Відмова від передчасних узагальнень і висновків.

2. Варіативність припущень.

Є. І. Регісер, вивчаючи розвиток здібностей дослідника, зазначив, що він „... повинен тримати свою уяву „на прив'язі”, поступово охолоджуючи себе судженнями про можливість ступеня ймовірності, необхідно частіше розглядати всякі припущення: „якби”, „припустимо, що” та інші передбачувані ситуації, пов'язані з деяким ризиком думки”.

3. Багаторазовість спостережень (повторюваність) проявів особливостей особистості в інших обставинах і діях. Ця вимога передбачає враховувати те, що „... одна і та ж форма поведінки є, з одного боку, реалізацією багатьох індивідуально-особистісних тенденцій та особливостей, з іншого – має різні об'єктивні відображення-сліди. Тому зробити висновок про ту чи іншу особливість особистості передбачуваного злочинця можна лише на основі аналізу багатьох форм його поведінки, відображених у різних криміналістичних елементах злочину”.

4. Контроль за допомогою інших методів дослідження.

5. Виявлення протиріч у логіці дій злочинця, обставин події і їх між собою, шукаючи їм пояснення, не виключаючи можливість інсценування.

6. Системності. Окремі об'єкти об'єднуються в системи, комплекси, обумовлені сутністю досліджуваних явищ, з дотриманням такого порядку „спостереження”, щоб ні один істотний для розслідування об'єкт не залишився поза полем уваги. При цьому оцінюється значення одного факту в системі інших фактів. Нове знання – висновок зіставляється з відомим та іншими вивідними знаннями. При альтернативних гіпотезах про особистість перевага віддається тій, яка знаходить великі підстави в сукупності обставин злочину. „Реконструкція тим успішніша, чим більше інформації про взаємозв'язки між усіма елементами події”.

Отже, встановлення особи, яка вчинила злочин, є частиною діяльності по розслідуванню злочину. Успішне розслідування конкретного злочину багато в чому залежить від розробки типології особистості злочинця. В останні роки в діяльності правоохоронних органів став застосовуватися метод формування психологічного портрета, складання якого безпосередньо залежить від досліджень особи злочинця, зокрема серійного.

Необхідний для складання портрета злочинця матеріал та дані можна отримати в першу чергу шляхом ретельного вивчення жертви і місця вчинення злочину.

Таким чином, зазначимо, що розслідування злочинів – найважливіша складова частина діяльності органів внутрішніх справ у боротьбі зі злочинністю, що має на меті захист життя, здоров'я, прав і свобод людини та громадянина, власності, забезпечення безпеки суспільства і держави від злочинних посягань, а також запобігання злочинів. Розслідування злочинів полягає головним чином у виявленні ознак злочину та осіб, що його вчинили, і вимагає вмілого застосування необхідних сил, засобів і методів. Правильне проведення розслідування злочинів забезпечує успіх усієї роботи зі збирання, дослідження, оцінки і використання доказів як на початковому етапі розслідування, так і в подальшому. Викладене свідчить, що результативність розслідування серійних убивств пов'язана зі створенням відповідної криміналістичної методики розслідування злочинів зазначеної категорії, залученням до розслідування спеціалістів-психологів та створенням спеціальних слідчо-оперативних груп, на які повинно бути покладено розслідування проваджень вказаної категорії.

Виходячи з наведеного вище дослідження, першочергове значення при розслідуванні серійних вбивств та інших неочевидних злочинів має виявлення осіб, які вчинили ці злочини.

Успішне вирішення та виявлення зазначених осіб забезпечується оперативністю реагування на заяви і повідомлення про злочини, тісною взаємодією працівників правоохоронних органів з іншими органами державної влади та спеціалістами і експертами, якісним проведенням слідчих та інших процесуальних дій на місці вчинення злочину, максимально повним

використанням сил і засобів усіх служб і підрозділів органів внутрішніх справ, які беруть участь у процесі розслідування злочинів, здійсненням глибокого аналізу вихідної інформації для побудови слідчих і розшукових версій і визначенні комплексу заходів щодо їх перевірки, активного використання для встановлення причетності до злочину криміналістичних обліків, широким застосуванням науково-технічних засобів.

Підсумовуючи, слід зазначити, що проблемі наукових розробок у галузі складання та використання психологічного портрета невідомого злочинця в Україні у процесі розслідування злочинів загалом та серійних зокрема приділяється недостатньо уваги.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Погляди О.Ф.Коні на судово-психологічну експертизу.
2. Судово-психологічна експертиза та її зв'язок з диференціальною психологією.
3. Обґрунтування основних складнощів дослідження неповнолітніх – жертв сексуальних злочинів.
4. Чим відрізняються судово-психіатрична та судово-психологічна експертизи?
5. Особливості встановлення здібності підлітка з ЗПП повністю усвідомлювати значення своїх дій.
6. Особливості встановлення авторства документів.
7. Основні методи судово-психологічної експертизи
8. Охарактеризуйте встановлення впливу тактики допиту на достовірність показань
9. Особливості показань свідків-неповнолітніх
- 10-20. За вибором при узгодженні з викладачем

ТЕСТОВЕ ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ

Варіант 1.

1. Метою судово-психологічної експертизи є:
 - 1) отримання висновку експерта
 - 2) отримання інформації про винуватість підекспертного
 - 3) проведення слідчого експерименту
 - 4) психодіагностичне обстеження підекспертного
2. Судово-психологічна експертиза - це особлива процесуальна дія тому що:
 - 1) здійснюється за участю судді
 - 2) основні її питання відображені у законах, законодавчих актах та інструкціях
 - 3) експерт несе кримінальну відповідальність за результати наданої експертизи
 - 4) здійснюється у присутності слідчого
3. Судово-психологічна експертиза проводиться у тому випадку, коли:
 - 1) є сумніви щодо винуватості суб'єкта
 - 2) виникає потреба у застосування спеціальних пізнань в галузі психології
 - 3) відкладається судове засідання
 - 4) призначається під час кожного досудового та судового розслідування
4. Засновником судово-психологічної експертизи як науки є:
 - 1) Дж.Гілфорд
 - 2) У.Штерн
 - 3) С.Л.Рубінштейн
 - 4) Ш.Бюлер
5. Перші судово-психологічні експертизи були присвячені:
 - 1) дослідженню показань свідків
 - 2) дослідженню неповнолітніх злочинців
 - 3) дослідженню жертв зґвалтування
 - 4) графологічним дослідженням

6. Основна задача судово-психологічної експертизи:

- 1) надання допомоги органам правосуддя під час рішення питань психологічного змісту
- 2) диференціально-психологічне дослідження особистості підекспертного
- 3) встановлення здібності неповнолітніх повністю усвідомлювати наслідки своїх вчинків
- 4) виявлення обставин, що пом'якшують провину
7. У документі, на підставі якого призначається судово-психологічна експертиза не вказується:

- 1) основна фабула справи
- 2) загальний стаж експерта на посаді психолога
- 3) мотиви для призначення експертизи
- 4) які питання виносяться на розв'язання

8. Психолог має право відмовитися від проведення експертизи якщо:

- 1) його стаж роботи менше 5 років
- 2) питання, які виносяться на експертизу, не відповідають спеціалізації психолога
- 3) якщо він не працює в інституті судово-психологічних експертиз
- 4) якщо він не фахівець з юридичної психології

9. У вступі експертного висновку висвітлюються:

- 1) дані про динаміку психічного розвитку підекспертного
- 2) питання, які виносяться на експертизу
- 3) результати психодіагностичного обстеження підекспертного
- 4) результати бесіди з підекспертним

10. Здібність свідка сприймати важливі для справи обставини залежить від:

- 1) його віку, емоційного стану та життєвого досвіду
- 2) інтелектуального розвитку, часу, відведеного на сприйняття
- 3) особливостей спостережуваного об'єкту
- 4) умов, в яких проводилося спостереження

11. Для експертизи достовірності показань свідків важливе значення має діагностика:

- 1) тривожності
- 2) навіюваності
- 3) типу акцентуації характеру
- 4) рівень розвитку мови.

12. Поняття „провокуюча жертва” було введено:

- 1) У. Штерном
- 2) М. Аміром

3)С.Гроффом

4)Ш.Бюлер

13. Предметом посмертної судово-психологічної експертизи є :

- 1)особливості скоєння суїциду
- 2)індивідуальні особливості психічної діяльності суїцидента
- 3)збір інформації про особистість суїцидента
- 4)відтворення основних подій пресуїциду

14. В описовій частині консультативного висновку про психологічний портрет вірогідного злочинця:

- 1) надається інформація про динаміку розвитку особистості підекспертного
- 2)наводиться характеристика матеріалів, на основі яких створюється психологічний портрет
- 3)надається інформація про посаду і стаж роботи експерта
- 4)наводяться результати психодіагностики

15. Головними завданнями експертизи показань свідків є:

- 1)діагностика їхніх ціннісних орієнтацій та спрямованості
- 2)оцінювання істинності їхніх показань, надання мнемічної допомоги
- 3)діагностика особливостей особистості свідка
- 4)дослідження життєвого шляху свідка

16.Експертиза достовірності показань свідків передбачає дослідження:

- 1)особливостей життєвих стратегій та перспектив свідка
- 2)індивідуальні особливості пам'яті, сприйняття та розвитку мови
- 3)індивідуальних способів стрес-долаючої поведінки
- 4)міжособистісних відносин свідка

17.Для створення експертом пошукового психологічного портрету використовується:

- 1)метод психодіагностичного дослідження
- 2)метод аналізу продуктів діяльності
- 3)метод математичної статистики
- 4)метод аналізу наукових першоджерел

18.Якщо психолог виступає в ролі експерта з боку захисту, його висновок носить назву:

- 1)висновок спеціаліста

- 2) висновок психолога-експерта
- 3) психологічний висновок
- 4) звіт про організацію та проведення судово-психологічної експертизи.

Варіант 2

1. Судово-психологічна експертиза це:

1) одна з форм застосування спеціальних психологічних знань у цивільному судочинстві, що надає допомогу суду у вирішенні питань психологічного змісту

- 2) отримання інформації про винуватість під експертного
- 3) вивчення індивідуально-типологічних особливостей суб'єкта
- 4) заохочення психолога до юридичного знання

2. Судово-психологічна експертиза - це особлива процесуальна дія тому що:

- 1) здійснюється за участю судді
- 2) основні її питання відображені у законах, законодавчих актах та інструкціях
- 3) експерт несе кримінальну відповідальність за результати наданої експертизи
- 4) здійснюється у присутності слідчого

3. Судово-психологічна експертиза проводиться у тому випадку, коли:

- 1) є сумніви щодо винуватості суб'єкта
- 2) виникає потреба у застосування спеціальних пізнань в галузі психології
- 3) відкладається судове засідання
- 4) призначається під час кожного досудового та судового розслідування

4. Засновником судово-психологічної експертизи як науки є:

- 1) Дж. Гілфорд
- 2) У. Штерн
- 3) С.Л. Рубінштейн
- 4) Ш. Бюлер

5. Перші судово-психологічні експертизи були присвячені:

- 1) дослідженню показань свідків
- 2) дослідженню неповнолітніх злочинців
- 3) дослідженню жертв згвалтування
- 4) графологічним дослідженням

6. Основна задача судово-психологічної експертизи:

- 1) надання допомоги органам правосуддя під час рішення питань психологічного змісту
- 2) диференціально-психологічне дослідження особистості підекспертного
- 3) встановлення здібності неповнолітніх повністю усвідомлювати наслідки своїх вчинків
- 4) виявлення обставин, що пом'якшують провину
7. У документі, на підставі якого призначається судово-психологічна експертиза не вказується:
 - 1) основна фабула справи
 - 2) загальний стаж експерта на посаді психолога
 - 3) мотиви для призначення експертизи
 - 4) які питання виносяться на розв'язання

8. Психолог має право відмовитися від проведення експертизи якщо:

- 1) його стаж роботи менше 5 років
- 2) питання, які виносяться на експертизу, не відповідають спеціалізації психолога
- 3) якщо він не працює в інституті судово-психологічних експертиз
- 4) якщо він не фахівець з юридичної психології

9. У вступі експертного висновку висвітлюються:

- 1) дані про динаміку психічного розвитку підекспертного
- 2) питання, які виносяться на експертизу
- 3) результати психодіагностичного обстеження підекспертного
- 4) результати бесіди з підекспертним

10. Здібність свідка сприймати важливі для справи обставини залежить від:

- 1) його віку, емоційного стану та життєвого досвіду
- 2) інтелектуального розвитку, часу, відведеного на сприйняття
- 3) особливостей спостережуваного об'єкту
- 4) умов, в яких проводилося спостереження

11. Для експертизи достовірності показань свідків важливе значення має діагностика:

- 1) тривожності
- 2) навіюваності
- 3) типу акцентуації характеру
- 4) рівень розвитку мови.

12. Поняття „провокуюча жертва” було введено:

- 1) У. Штерном
- 2) М. Аміром

3)С.Гроффом

4)Ш.Бюлер

13. Предметом посмертної судово-психологічної експертизи є :

- 1)особливості скоєння суїциду
- 2)індивідуальні особливості психічної діяльності суїцидента
- 3)збір інформації про особистість суїцидента
- 4)відтворення основних подій пресуїциду

14. В описовій частині консультативного висновку про психологічний портрет вірогідного злочинця:

- 1) надається інформація про динаміку розвитку особистості підекспертного
- 2)наводиться характеристика матеріалів, на основі яких створюється психологічний портрет
- 3)надається інформація про посаду і стаж роботи експерта
- 4)наводяться результати психодіагностики

15. Головними завданнями експертизи показань свідків є:

- 1)діагностика їхніх ціннісних орієнтацій та спрямованості
- 2)оцінювання істинності їхніх показань, надання мнемічної допомоги
- 3)діагностика особливостей особистості свідка
- 4)дослідження життєвого шляху свідка

16. Одним із чинників, що обумовлюють нездібність психічно здорових потерпілих розуміти характер дій, що скоюються з ними, є:

- 1)малолітній вік
- 2)особливості зовнішності потерпілих
- 3)розвиток мови
- 4)особливості сприйняття

17.Для створення експертом пошукового психологічного портрету використовується:

- 1)метод психодіагностичного дослідження
- 2)метод аналізу продуктів діяльності
- 3)метод математичної статистики
- 4)метод аналізу наукових першоджерел

18.Якщо психолог виступає в ролі експерта з боку захисту, його висновок носить назву:

- 1) висновок спеціаліста
- 2) висновок психолога-експерта
- 3) психологічний висновок
- 4) звіт про організацію та проведення судово-психологічної експертизи

Варіант 3

1. Перші судово-психологічні експертизи були присвячені:
 - 1) дослідженню показань свідків
 - 2) дослідженню неповнолітніх злочинців
 - 3) дослідженню жертв зґвалтування
 - 4) графологічним дослідженням
2. Судово-психологічна експертиза - це особлива процесуальна дія тому що:
 - 1) здійснюється за участю судді
 - 2) основні її питання відображені у законах, законодавчих актах та інструкціях
 - 3) експерт несе кримінальну відповідальність за результати наданої експертизи
 - 4) здійснюється у присутності слідчого
3. Судово-психологічна експертиза проводиться у тому випадку, коли:
 - 1) є сумніви щодо винуватості суб'єкта
 - 2) виникає потреба у застосування спеціальних пізнань в галузі психології
 - 3) відкладається судове засідання
 - 4) призначається під час кожного досудового та судового розслідування
4. Засновником судово-психологічної експертизи як науки є:
 - 1) Дж.Гілфорд
 - 2) У.Штерн
 - 3) С.Л.Рубінштейн
 - 4) Ш.Бюлер
5. Судово-психологічна експертиза це:
 - 1) одна з форм застосування спеціальних психологічних знань у цивільному судочинстві, що надає допомогу суду у вирішенні питань психологічного змісту
 - 2) отримання інформації про винуватість підекспертного
 - 3) вивчення індивідуально-типологічних особливостей суб'єкта
 - 4) заохочення психолога до юридичного знання
6. Основна задача судово-психологічної експертизи:
 - 1) надання допомоги органам правосуддя під час рішення питань психологічного змісту

- 2) диференціально-психологічне дослідження особистості під експертного
- 3) встановлення здібності неповнолітніх повністю усвідомлювати наслідки своїх вчинків
- 4) виявлення обставин, що пом'якшують провину

7. У документі, на підставі якого призначається судово-психологічна експертиза не вказується:

- 1) основна фабула справи
- 2) загальний стаж експерта на посаді психолога
- 3) мотиви для призначення експертизи
- 4) які питання виносяться на розв'язання

8. Психолог має право відмовитися від проведення експертизи якщо:

- 1) його стаж роботи менше 5 років
- 2) питання, які виносяться на експертизу, не відповідають спеціалізації психолога
- 3) якщо він не працює в інституті судово-психологічних експертиз
- 4) якщо він не фахівець з юридичної психології

9. У вступі експертного висновку висвітлюються:

- 1) дані про динаміку психічного розвитку під експертного
- 2) питання, які виносяться на експертизу
- 3) результати психодіагностичного обстеження під експертного
- 4) результати бесіди з під експертним

10. Здібність свідка сприймати важливі для справи обставини залежить від:

- 1) його віку, емоційного стану та життєвого досвіду
- 2) інтелектуального розвитку, часу, відведеного на сприйняття
- 3) особливостей спостережуваного об'єкту
- 4) умов, в яких проводилося спостереження

11. Для експертизи достовірності показань свідків важливе значення має діагностика:

- 1) тривожності
- 2) навіюваності
- 3) типу акцентуації характеру
- 4) рівень розвитку мови.

12. Поняття „провокуюча жертва” було введено:

- 1) У. Штерном
- 2) М. Аміром
- 3) С. Гроффом
- 4) Ш. Бюлер

13. Предметом посмертної судово-психологічної експертизи є :

- 1) особливості скоєння суїциду
- 2) індивідуальні особливості психічної діяльності суїцидента
- 3) збір інформації про особистість суїцидента
- 4) відтворення основних подій пресуїциду

14. В описовій частині консультативного висновку про психологічний портрет вірогідного злочинця:

- 1) надається інформація про динаміку розвитку особистості під експертного
- 2) наводиться характеристика матеріалів, на основі яких створюється психологічний портрет
- 3) надається інформація про посаду і стаж роботи експерта
- 4) наводяться результати психодіагностики

15. Головними завданнями експертизи показань свідків є:

- 1) діагностика їхніх ціннісних орієнтацій та спрямованості
- 2) оцінювання істинності їхніх показань, надання мнемічної допомоги
- 3) діагностика особливостей особистості свідка
- 4) дослідження життєвого шляху свідка

16. Якщо психолог виступає в ролі експерта з боку захисту, його висновок носить назву:

- 1) висновок спеціаліста
- 2) висновок психолога-експерта
- 3) психологічний висновок
- 4) звіт про організацію та проведення судово-психологічної експертизи.

17. Для створення експертом пошукового психологічного портрету використовується:

- 1) метод психодіагностичного дослідження
- 2) метод аналізу продуктів діяльності
- 3) метод математичної статистики
- 4) метод аналізу наукових першоджерел

18. Процеси забування інформації найбільш інтенсивно відбуваються:

- 1) у перші 3-5 діб після події
- 2) у перші 7-10 діб після події
- 3) у перші 5 годин після події
- 4) у перші 30 хвилин після події

Варіант 4

1. Перші судово-психологічні експертизи були присвячені:

- 1) дослідженню показань свідків
- 2) дослідженню неповнолітніх злочинців
- 3) дослідженню жертв зґвалтування
- 4) графологічним дослідженням

2. Судово-психологічна експертиза - це особлива процесуальна дія тому що:

- 1) здійснюється за участю судді
- 2) основні її питання відображені у законах, законодавчих актах та інструкціях
- 3) експерт несе кримінальну відповідальність за результати наданої експертизи
- 4) здійснюється у присутності слідчого

3. Судово-психологічна експертиза проводиться у тому випадку, коли:

- 1) є сумніви щодо винуватості суб'єкта
- 2) виникає потреба у застосування спеціальних пізнань в галузі психології
- 3) відкладається судове засідання
- 4) призначається під час кожного досудового та судового розслідування

4. Засновником судово-психологічної експертизи як науки є:

- 1) Дж.Гілфорд
- 2) У.Штерн
- 3) С.Л.Рубінштейн
- 4) Ш.Бюлер

5. Судово-психологічна експертиза це:

- 1) одна з форм застосування спеціальних психологічних знань у цивільному судочинстві, що надає допомогу суду у вирішенні питань психологічного змісту
- 2) отримання інформації про винуватість підекспертного
- 3) вивчення індивідуально-типологічних особливостей суб'єкта
- 4) заохочення психолога до юридичного знання

6. Основна задача судово-психологічної експертизи:

- 1) надання допомоги органам правосуддя під час рішення питань психологічного змісту
- 2) диференціально-психологічне дослідження особистості підекспертного

3) встановлення здібності неповнолітніх повністю усвідомлювати наслідки своїх вчинків

4) виявлення обставин, що пом'якшують провину

7. У документі, на підставі якого призначається судово-психологічна експертиза не вказується:

1) основна фабула справи

2) загальний стаж експерта на посаді психолога

3) мотиви для призначення експертизи

4) які питання виносяться на розв'язання

8. Психолог має право відмовитися від проведення експертизи якщо:

1) його стаж роботи менше 5 років

2) питання, які виносяться на експертизу, не відповідають спеціалізації психолога

3) якщо він не працює в інституті судово-психологічних експертиз

4) якщо він не фахівець з юридичної психології

9. У вступі експертного висновку висвітлюються:

1) дані про динаміку психічного розвитку підекспертного

2) питання, які виносяться на експертизу

3) результати психодіагностичного обстеження підекспертного

4) результати бесіди з підекспертним

10. Здібність свідка сприймати важливі для справи обставини залежить від:

1) його віку, емоційного стану та життєвого досвіду

2) інтелектуального розвитку, часу, відведеного на сприйняття

3) особливостей спостережуваного об'єкту

4) умов, в яких проводилося спостереження

11. Для експертизи достовірності показань свідків важливе значення має діагностика:

1) тривожності

2) навіюваності

3) типу акцентуації характеру

4) рівень розвитку мови.

12. Поняття „провокуюча жертва” було введено:

1) У. Штерном

2) М. Аміром

3) С. Гроффом

4) Ш. Бюлер

13. Предметом посмертної судово-психологічної експертизи є :

- 1) особливості скоєння суїциду
- 2) індивідуальні особливості психічної діяльності суїцидента
- 3) збір інформації про особистість суїцидента
- 4) відтворення основних подій пресуїциду

14. В описовій частині консультативного висновку про психологічний портрет вірогідного злочинця:

- 1) надається інформація про динаміку розвитку особистості підекспертного
- 2) наводиться характеристика матеріалів, на основі яких створюється психологічний портрет
- 3) надається інформація про посаду і стаж роботи експерта
- 4) наводяться результати психодіагностики

15. Головними завданнями експертизи показань свідків є:

- 1) діагностика їхніх ціннісних орієнтацій та спрямованості
- 2) оцінювання істиності їхніх показань, надання мнемічної допомоги
- 3) діагностика особливостей особистості свідка
- 4) дослідження життєвого шляху свідка

16. Якщо психолог виступає в ролі експерта з боку захисту, його висновок носить назву:

- 1) висновок спеціаліста
- 2) висновок психолога-експерта
- 3) психологічний висновок
- 4) звіт про організацію та проведення судово-психологічної експертизи.

17. Для створення експертом пошукового психологічного портрету використовується:

- 1) метод психодіагностичного дослідження
- 2) метод аналізу продуктів діяльності
- 3) метод математичної статистики
- 4) метод аналізу наукових першоджерел

18. Процеси забування інформації найбільш інтенсивно відбуваються:

- 1) у перші 3-5 діб після події
- 2) у перші 7-10 діб після події
- 3) у перші 5 годин після події
- 4) у перші 30 хвилин після події

Варіант 5

1. У документі, на підставі якого призначається судово-психологічна експертиза не вказується:

- 1) основна фабула справи
- 2) загальний стаж експерта на посаді психолога
- 3) мотиви для призначення експертизи
- 4) які питання виносяться на розв'язання

2. Судово-психологічна експертиза - це особлива процесуальна дія тому що:

- 1) здійснюється за участю судді
- 2) основні її питання відображені у законах, законодавчих актах та інструкціях
- 3) експерт несе кримінальну відповідальність за результати наданої експертизи
- 4) здійснюється у присутності слідчого

3. Судово-психологічна експертиза проводиться у тому випадку, коли:

- 1) є сумніви щодо винуватості суб'єкта
- 2) виникає потреба у застосування спеціальних пізнань в галузі психології
- 3) відкладається судове засідання
- 4) призначається під час кожного досудового та судового розслідування

4. Засновником судово-психологічної експертизи як науки є:

- 1) Дж.Гілфорд
- 2) У.Штерн
- 3) С.Л.Рубінштейн
- 4) Ш.Бюлер

5. Перші судово-психологічні експертизи були присвячені:

- 1) дослідженню показань свідків
- 2) дослідженню неповнолітніх злочинців
- 3) дослідженню жертв зґвалтування
- 4) графологічним дослідженням

6. Основна задача судово-психологічної експертизи:

- 1) надання допомоги органам правосуддя під час рішення питань психологічного змісту
- 2) диференціально-психологічне дослідження особистості під експертного
- 3) встановлення здібності неповнолітніх повністю усвідомлювати наслідки своїх вчинків

4) виявлення обставин, що пом'якшують провину

7. Психолог має право відмовитися від проведення експертизи якщо:

- 1) його стаж роботи менше 5 років
- 2) питання, які виносяться на експертизу, не відповідають спеціалізації психолога
- 3) якщо він не працює в інституті судово-психологічних експертиз
- 4) якщо він не фахівець з юридичної психології

8. У вступі експертного висновку висвітлюються:

- 1) дані про динаміку психічного розвитку підекспертного
- 2) питання, які виносяться на експертизу
- 3) результати психодіагностичного обстеження підекспертного
- 4) результати бесіди з підекспертним

9. Здібність свідка сприймати важливі для справи обставини залежить від:

- 1) його віку, емоційного стану та життєвого досвіду
- 2) інтелектуального розвитку, часу, відведеного на сприйняття
- 3) особливостей спостережуваного об'єкту
- 4) умов, в яких проводилося спостереження

10. Для експертизи достовірності показань свідків важливе значення має діагностика:

- 1) тривожності
- 2) навіюваності
- 3) типу акцентуації характеру
- 4) рівень розвитку мови.

11. Поняття „провокуюча жертва” було введено:

- 1) У. Штерном
- 2) М. Аміром
- 3) С. Гроффом
- 4) Ш. Бюлер

13. В описовій частині консультативного висновку про психологічний портрет вірогідного злочинця:

- 1) надається інформація про динаміку розвитку особистості підекспертного
- 2) наводиться характеристика матеріалів, на основі яких створюється психологічний портрет
- 3) надається інформація про посаду і стаж роботи експерта
- 4) наводяться результати психодіагностики

14. Головними завданнями експертизи показань свідків є:

- 1) діагностика їхніх ціннісних орієнтацій та спрямованості
- 2) оцінювання істиності їхніх показань, надання мнемічної допомоги
- 3) діагностика особливостей особистості свідка
- 4) дослідження життєвого шляху свідка

15. Одним із чинників, що обумовлюють нездібність психічно здорових потерпілих розуміти характер дій, що скоюються з ними, є:

- 1) малолітній вік
- 2) особливості зовнішності потерпілих
- 3) розвиток мови
- 4) особливості сприйняття

16. Метою судово-психологічної експертизи є:

- 1) отримання висновку експерта
- 2) отримання інформації про винуватість підекспертного
- 3) проведення слідчого експерименту
- 4) психодіагностичне обстеження підекспертного

17. Для створення експертом пошукового психологічного портрету використовується:

- 1) метод психодіагностичного дослідження
- 2) метод аналізу продуктів діяльності
- 3) метод математичної статистики
- 4) метод аналізу наукових першоджерел

18. Якщо психолог виступає в ролі експерта з боку захисту, його висновок носить назву:

- 1) висновок спеціаліста
- 2) висновок психолога-експерта
- 3) психологічний висновок
- 4) звіт про організацію та проведення судово-психологічної експертизи.

ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКУ

1. Судово-психологічна експертиза як особлива процесуальна дія.
2. Вплив розвитку експериментальної і диференціальної психології на судово-психологічну практику. Участь У.Штерна, Е Клапареда, К.Марбе у проведенні судово-психологічних експертиз.
3. Основні методологічні помилки перших спроб експертних досліджень. Погляди У.Штерна на функції слідчого та експерта.
4. Розвиток науково-технічного прогресу та нові види експертиз.
5. Основні ознаки судово-психологічної експертизи. Предмет, задачі, функції судово-психологічної експертизи. Основна ціль судово-психологічної експертизи.
6. Частні предмети окремих видів судово-психологічних експертиз.
7. Об'єкт судово-психологічної експертизи.
8. Основні компетенції судово-психологічних експертиз.
9. Приводи відмови психолога від проведення експертизи. Основні права психолога-експерта.
10. Особливості складання акту експертизи. Характеристика вступної, дослідницької частини та заключення.
11. Умови призначення повторної експертизи.
12. Характеристика умов, від яких залежить достовірність показань свідків. Два основних типи задач судово-психологічної експертизи цього виду:
13. Залежність показань від властивостей пам'яті. Здібність до впізнавання.
14. Особливості поведінки потерпілих. Визначення безпорадного стану потерпілої, його основні критерії.
15. Малолітній вік потерпілих як фактор усвідомлення дій, що скоюються з ними.
16. Дослідження глибини емоційних реакцій потерпілих.
17. Загальний план експертного дослідження потерпілих по справах про звалтування.
18. Формулювання версій про особистість вірогідного злочинця. Неоднозначність кримінально-психологічних ознак. Статистично достовірні ознаки різних категорій злочинців.

19.Ознаки серійних вбивств, диференціація особистісних проявів багатоепізодного злочинця.

20.Психологічна характеристика місця споєння злочину, місця „старту” та початку висліджування жертви.

21.Визначення афекту у сучасній психологічній літературі. Причини, що викликають стан афекту. Афектогенна ситуація.

22.Індивідуально-психологічні особливості, що привертають до афекту. Зміни у свідомості у стані афекту.

22.Методичні труднощі проведення експертизи

ФОРМИ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ УСПІШНОСТІ СТУДЕНТІВ

Поточний контроль здійснюється під час проведення практичних занять і має на меті перевірку рівня підготовленості студента до виконання конкретної роботи. При поточному контролі оцінці підлягають: рівень теоретичних знань та вміння працювати з науковою літературою, знання матеріалу, продемонстрованого у виконаних (як правило) індивідуальних завданнях; обґрунтованість висновків, а також самостійність та повнота вирішення практичних завдань та аналізу матеріалів; активність та систематичність роботи на заняттях; результати виконання домашніх завдань, тестів, експрес-опитувань тощо.

Форми проведення поточного контролю: усне опитування студентів, вирішення практичних завдань, тестові завдання (для зацікавленості у навчанні, розвитку здібностей студента може бути передбачено виконання інших, індивідуальних для кожного студента завдань).

Проміжний контроль проводиться після вивчення відповідних тем або блоку тем з метою з'ясування ступеню засвоєності студентами відповідного об'єму опрацьованого та вивченого матеріалу та подальшої оцінки рівня отриманих знань. Форми проведення проміжного контролю: контрольна робота, колоквиум експрес-контроль на лекціях, тестове опитування, співбесіда (усне спілкування).

Підсумковий контроль у формі заліку.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ

При використанні форми контролю у вигляді заліку враховується поточна, зокрема самостійна робота, наукова діяльність студента. Крім того, студент має надати відповідь на залікове запитання. Оцінка рівня знань виконується за принципом "відповідь вірна" або "відповідь невірна". При вірній відповіді виставляється оцінка "зараховано", при невірній, неповній відповіді виставляється оцінка "не зараховано".

При проведенні іспиту відповідь студента оцінюється таким чином:

Відмінно – повна вірна відповідь на всі основні (три) та додаткові питання;

Добре – повна вірна відповідь на 2 основні питання, неповна або не зовсім вірна відповідь на одне з основних питань та (або) додаткові питання;

Задовільно – повна вірна відповідь на 1 основне питання за умови неповної або не зовсім вірної відповіді на одне з основних питань та (або) додаткові питання, чи відсутність відповіді на одне з основних питань;

Не задовільно – відповідь відсутня або відповідь є помилковою на два або три основні питання.

ШКАЛА ЗА ECTS

Сума балів	Оцінка за 7-бальною шкалою	Оцінка за 4-бальною шкалою	
		екзамен	залік
90-100	A	відмінно	зараховано
82-89	B	добре	
74-81	C		
64-73	D	задовільно	
60-63	E		
35-59	FX	незадовільно	не зараховано
1-34	F		

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

ОСНОВНА

1. Аболин Л.М. Психологические механизмы эмоциональной устойчивости человека.- Казань.: Изд-во Казан. гос. Ун-та, 2014.- 262 с.
2. Азаров В.Н. Стиль действия: импульсивность-управляемость //Вопросы психологии. 2014. №3. С. 121-126.
3. Антонян Ю.М. Роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления. М.: Юрист, 2014. – 214 с.
4. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности.- М.: Мысль,1976.- 158с.
5. Балабанова Л.М. Судебная патопсихология (вопросы определения норм и отклонений). — Донецк: Сталкер, 2013. — 432 с.
6. Бандурка А.М. Юридическая психология: (Монография). Изд. 2-е, доп. и перераб. /Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. – Харьков: Изд-во «Титул», 2016. – 750 с.: ил., табл. – Библиогр.с.: 745-746.
7. Братусь Б.С.Аномалии личности. М., 2014.
8. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике. Киев.: Наукова думка, 2018. – 2000с.
9. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций).- М.: Изд-во МГУ, 2012.- 200 с.
10. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека.-М.:2013.- 288 с..
11. Грановская Р.М. Елементы практической психологии. – СПб.: Речь, 2013. – 655 с.
12. Землянська О.В. Особистість як об'єкт судово-психологічної експертизи: (Монографія). – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2019. – 367 с.: ил., табл.. – Бібліогр.: с. 352-364.
13. Леонгард К. Акцентуированные личности. Киев.: Вища школа, 2020, 392 с.
14. Малкина-Пых Психология поведения жертвы: Справочник практического психолога. – М.: Изд-во Эксмо, 2014. – 1008 с.: ил., табл. – Библиогр. с.: 96-107.
15. Полубинский В.И. Криминальная виктимология. Что это такое? К.: Либідь, 2018. – 45 с.
16. Ривман Д.В. К вопросу о социально-психологической

- типологии потерпевших от преступлений //Виктимологические проблемы борьбы с преступностью. Иркутск. 2014. – С. 15-21.
17. Христенко В.С. Моделювання психологічних детермінант поведінки жертв сексуальних злочинів. Автореф. дис. канд. психол. наук., Харків, 1997, 18 с.

ДОПОМІЖНА

1. Еникеев М.И. Юридическая психология. М., 2013. – 256 с.
2. Грофф С. За пределами мозга. М., 2014. – 167 с.
3. Джемс М., Джонгвард Д. Рожденные выигрывать: транзакционный анализ с гештальтупражнениями. 2016. – 336 с.
4. Лупарев Г.П. Преступник и его жертва. Алмати. Общество «Знание» 2018. – 187 с.
5. Тойч Ч.К., Тойч Д.М. Второе рождение или искусство познать и изменить себя. М.: Педагогика, 2017. – 264 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. <http://zoopsi.ru/>
 2. http://ido.rudn.ru/psychology/animal_psychology/index.html
 3. http://www.pedlib.ru/Books/1/0234/1_0234-1.shtml
 4. <http://lib.rus.ec/b/204105/read>
 5. <http://ethology.ru>
 6. Виртуальная библиотека по психологии [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://scitylibrary.h11.ru/Library.htm>
 7. "Каталог психологической литературы» [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.psycatalog.ru>
- «Антистресс» [электронный ресурс] — Режим доступа: <http://marks.on.ufanet.ru>

Навчальне видання

Марина Анатоліївна Крюкова, Єлховський Ігор Вікторович

СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Навчально-методичний посібник

(в допомогу до самостійної роботи для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра факультету психології, політології та соціології)

Українською мовою

Підписано до друку 05.03.2021. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Cambria. Цифровий друк. Умовн. друк. арк. 1,9. Тираж 50
прим. Замовлення № 1810-20

Видано і віддруковано в ПП «Фенікс» (Свідоцтво суб'єкта видавничої
справи ДК № 1044 від 17.09.02). Україна, м. Одеса, 65009, вул.
Зоопаркова, 25. Тел. (048) 7777591 e-mail: fenix-izd@ukr.net

